

**Turkic
World**

Мемлекет тарихы
институты

Жас тарихшылардың
республикалық қауымдастығы

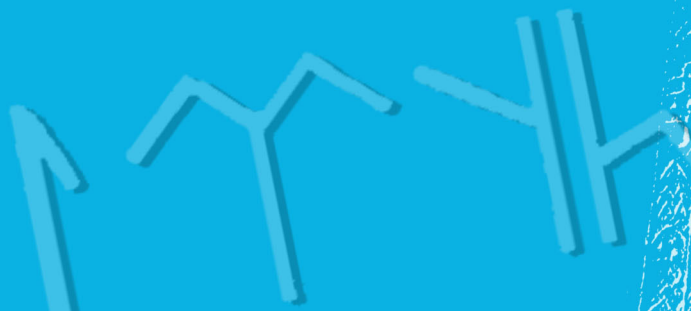
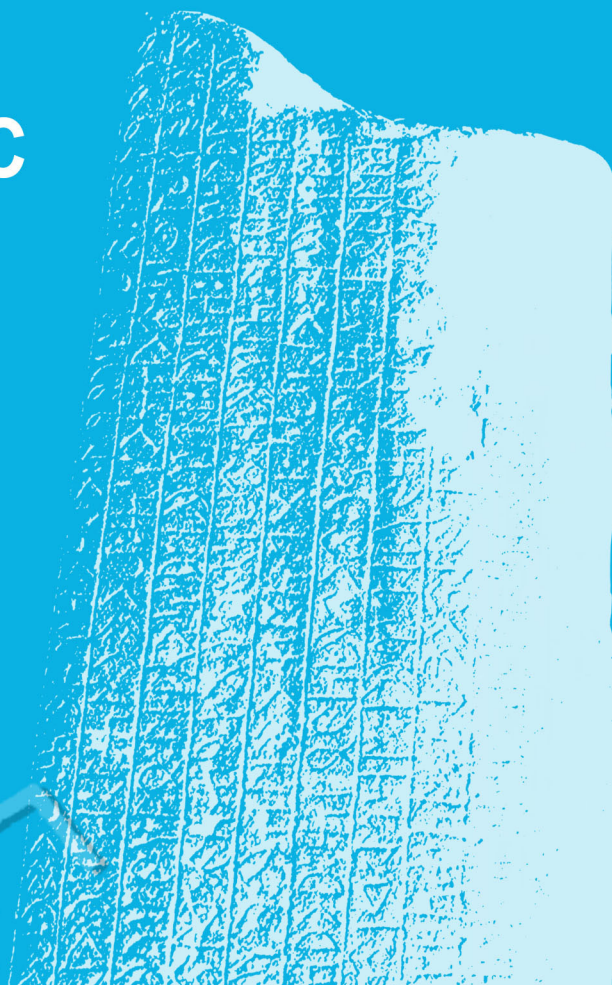

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ:

қоғамдық ғылымдар саласындағы
өзекті мәселелер

KAZAKHSTAN AND THE TURKIC WORLD:

actual problems in the field
of social sciences

**ҚР БҒМ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ МЕМЛЕКЕТ ТАРИХЫ ИНСТИТУТЫ
ЖАС ТАРИХШЫЛАРДЫҢ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ**

**«Қазақстан және Түркі әлемі:
қоғамдық ғылымдар саласындағы өзекті мәселелер»
халықаралық онлайн симпозиум материалдарының
ЖИНАҒЫ**

COLLECTION

**of materials of the international online symposium
«Kazakhstan and the Turkic world: actual problems in
the field of social sciences»**

Нұр-Сұлтан, 2021

<i>Kozimjon Olimov,</i> Markaziy Osiyo dinlari evolyutsiyasi.....	275
<i>Фатимат Полчаева,</i> Роль Золотой Орды в развитии политических институтов государств Дагестана.....	278
<i>Mukhiddinjon Primov,</i> Ўрта Осиё республикалари картографиясини ривожлантиришда Тошкент картография фабрикасининг ўрни.....	281
<i>Bayram Quliyev,</i> The technical and natural science in period of Ilkhanates.....	286
<i>Oybek Rajabov,</i> Mahmud Torobiy qal'asi tarixi.....	291
<i>Shokhjahan Rashidov,</i> From the history of local administration of the Uzbek SSR (50s of the XX century).....	295
<i>Азизбек Сапарниязов,</i> Известная экспедиция: метод расширения империи и дорога к несметным богатствам.....	298
<i>Фаррух Темиров,</i> Садриддин айний илмий меросининг жаҳон илм-фани тараққиётидаги ўрни.....	303
<i>Феруза Ўтаева,</i> Манғит ҳуқумдорларининг фаолияти ва шахсияти мустақиллик йилларидаги даврий матбуот талқинида.....	310
<i>Мадияр Утебаев,</i> Этикет супругов в системе внутрисемейного стереотипного отношения у каракалпаков.....	316
<i>Qudratjon Hakimjonov,</i> Katta Farg'ona kanalining qisqacha tarixi.....	323
<i>Талъат Ҳалимов,</i> Ashtarxoniyalar va Boburiylarning siyosiy munosabatlari.....	325
<i>Шамсиева З.А.,</i> Манбаларда Бухоро воҳаси этник тарихи ва этногенези масалалари.....	328
<i>Вазира Шодыева,</i> Об истории формирования корейской диаспоры в Приаралье (к примеру Республика Узбекистан и Казахстан).....	334

изланишлар олиб борди. Олим тадқиқотларида ўрта асрларда яшаган ўзбек ва форс алломалари, шоирлари ва олимларидан бошлаб, XX аср биринчи ярмидаги кичик замондошлар фаолияти ҳам ўзининг холис талқинини топди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. Амир Темур бинолариндан Бибихоним харобаси ила мусохаба // Болалар йўлдоши. 1919, № 2-3, 23 май. – Б. 3.
2. Айний С. Навоий болалари учун // Болалар дунёси. 1921, № 2.
3. Айний С. Севиш // Зарафшон. 1925, 27 март; Унинг ўзи: Айрилиш // Зарафшон. 1925, 3 апрель.
4. Ҳасанов М. Айний Чамани. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 168.
5. Айний С. Заруриёти диния. Таълими имон. Таъби аввал. Ношир ва мурағатчи: Ширкати Бухороий шариф. 1332 / 1914. 108. Сах. Унинг ўзи: Таҳсиб ус-сибён. Таъби дуввум. Ношир: Ширкати Бухороий шариф. – Самарқанд: 1917. 88. Сах.
6. Айний С. Самарқанд шаҳри // Маориф ва ўқитғучи. 1928, № 10. – Б. 48-50.
7. Айний С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. – Тошкент: Туркистон давлат нашриёти, 1923. – Б. 146.
8. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари марказий нашриёти, 1926.
9. XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани (Тарихшунослик очерклари). 2 жилдлик. 1-ж. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 52.
10. Назир Тўракул ўғли. Бош сўз / Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари Марказий нашриёти, 1926. – Б. 3
11. Айний С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқии Жамохири шўравии Сўсиёлисий, 1926.

МАНГИТ ҲУКУМДОРЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА ШАХСИЯТИ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДАГИ ДАВРИЙ МАТБУОТ ТАЛҚИНИДА

Ўтаева Феруза Холмаматовна,

Бухоро давлат университети

Бухоро тарихи кафедраси катта ўқитувчиси (Ўзбекистон Республикаси)

Аннотация. *Мазкур мақолада Бухорода мангит ҳукумдорларининг шахсияти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти мустақиллик даврий матбуотнинг манбавий аҳамияти ҳақидаги мақолалар илмий ўрганилиб, таҳлил қилинган.*

Калим сўзлар: *Шарқ қўлёмалари, амирлик, характер, шахсий хислат, хазина, иқтисодий ҳаёт, масжид-мадраса, тарихшунослик, тадқиқот, ёзма ёдгорлик*

THE INTERPRETATION OF THE REIGN OF MANGIT RULERS AND THEIR PERSONALITY IN PERIODICAL PRESS

The article presents scientific study and analysis of the articles published during the independence about Mangit rulers of Bukhara and their social and political activity.

Key words: *Eastem manuscripts, Emirate, character, personal trait, treasure, economical life, mosque and medrese, histiographie, research, written relics.*

Кириш. Биз истиқомат қилаётган ҳудуд ёзма ёдгорликларга бой минтақалардан бири саналади. Тарихимизга тегишли қўлёзма китоблар, нодир ҳужжатлар маданий-маънавий мерос сифатида илмий муассасаларда, музейлар ва архивларда сақланмоқда. Уларнинг бир қисми эса шахсий коллекциялардан ўрин олган.

Истиқлол туфайли Ватан тарихи ва Бухоро манғит ҳукмдорларининг шахсиятлари ва ижтимоий - сиёсий фаолияти тўғрисида кўпгина мақолалар матбуот саҳифаларида чоп этила бошланди. Бу борада тарихшунос, музейшунос, архившунос, тасаввуфшунос олимларнинг ўлкамиз тарихига бағишланган илмий мақолаларини қайд қилиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислоҳ Абдуғаниевич Каримов таъкидлаганидек: “Бизнинг матбуотимизда тарихга оид мақолалар чоп этилганда, муайян масалада турли фикрларни бериш, баҳс орқали ҳақиқатни ойдинлашувига эришиш лозим. Тарихий воқеаларни, шахслар фаолиятини изоҳлаш йўли билан одамларни асл ҳақиқатдан огоҳ этишимиз керак. Чунки, биз шакллантираётган жамиятимиз мафқураси ҳам тарих булоқларидан озикланади” [1,62-64]. Ушбу фикр миллий истиқлол ғоясини кенг тарғиб қилиш истиқболларини Бухорода чоп этилаётган даврий матбуот саҳифаларини кузатар эканмиз, Бухоро ҳукмдорларининг ижтимоий-сиёсий фаолияти тўғрисида илмий-оммабоп мақолаларнинг аксарияти қўлёзма асарлар асосида ёзилганлигининг гувоҳи бўламиз. Ўрта Осиёда, жумладан, Бухорода битилган қўлёзмаларнинг хорижий мамлакатларга ўтиб кетишида расмий ва норасмий жиҳатлари мавжуд. Масаланинг расмий жиҳатига мамлакатлар ўртасидаги ҳукуматлараро алоқалар даврида совға совға қилинадиган қўлёзмалар кирса, норасмий жиҳатига хусусий савдо-сотик, ихтиёрий ташриф натижасида олиб кетилган қўлёзмалар киради. Қўлёзмалар “миграцияси” да яна бир ҳолат кўзга ташланадики, Бухоро, Хива, Қўқон хонлиги саройидаги қўлёзма китоблар ва тарихий ҳужжатлар мусодара қилиниб Россия империяси пойтахтига олиб кетилган. Бухоро амирлиги кутубхонасининг бир қисми Афғонистонга олиб кетилган эди. Шунга қарамадан тарихимизнинг олтинга тенг қўлёзма мероси тарихчи олимларимиз томонидан таржима қилиниб, матбуотда эълон қилинмоқда.[8,2].

Асосий қисм. Тарихчи олимлардан Х.Тўраев [7,8], Ш.Ҳайитов [12], Ғ.Қўрбонов [9,10,11], Қ.Ражабов [5,6] мақолаларида Бухоро манғит ҳукмдорларининг сиёсий фаолияти марказий ўринда туради. Манғитлар ва кенагаслар Моварауннаҳрдаги икки рақобатчи қабила бўлиб, доимо бир-бири билан ихтилофда бўлган. Кенагаслар Шаҳрисабз шаҳрида, манғит қабилалари эса Қарши ва унга қўшилган жойларда истиқомат қилганлар. Муҳаммад Раҳимхон Қарши томонда яшаган “Ой эли тўқ манғит” уруғининг вакили бўлиб экин ерлари, мулк, чорва моллари ва катта сармоёга ҳамда ўз қабиласи ва қўшни қабилалар ўртасида эътибор ва нуфузга эга эди. Ўз келиб чиқиш ришталари жиҳатдан баъзи манғитлар аштархонийлар, кенагаслар, темурийларга боғланади. 1753 йилда Муҳаммад Раҳимхон амирлик тожини бошига қўйиб ҳукмронликни бошлади. Бухоро воҳаси ҳудудида яшовчи турли тожик, афғон, ўзбек, турк, араб, эроний, қалмоқ, қирғиз, армани қабилалари бу даврда тўқ ва ошойишта ҳаёт кечирардилар.

Мангит амирларидан Дониёлбий шахсияти ҳақидаги фикрларга келсак: худо-жўй, парҳезкор инсон бўлиши билан бирга Қуръони карим ҳофизи ҳам эди. Қуръони каримни ўзининг чиройли хуснихати билан кўчириб, одамларга совға қиларди. Маоши Бухоро тангаси билан икки тангани ташкил этарди. Саройда канизак ва ғулумларни сақламасди. Уйида рўзғор ишларини хотини бажарарди. Ёзишларича, амир Дониёл ўғлининг оёғида ийди қурбон куни киядиган ковуши йўқ эди ва бундан шикоят қилиб у отасининг олдига боради. Яна нақл борки, амир Дониёл ийдда харид қилиш учун ўз ойлик маошинининг бир қисмини олдинроқ беришини сўраб байт ул-молга (ҳазинага) мактуб ёзган. Байтул-мол мутассадилари амир Дониёлбийга “ой охиригача сабр қилинг” - мазмунида жавоб ёзишади. Бу жавобни ўқиган амир Дониёлбийнинг хуши бошидан учади. Бироздан сўнг ўғлига қараб дейди: “Ийд айёмини оёқ кийимисиз ўтказишга сенинг кучинг етади. Лекин мен ойнинг охиригача сенга ковуш олиб беришга қафолат бераолмайман”. Амир Дониёлбий 28 йил ҳукумронлик қилди. Баҳоуддин Нақшбанд қабристонига дафн этилган. Унинг икки нафар ўғли бўлиб, энг каттаси “жаннатмакон” тахаллуси билан эсланадиган Шохмуродбий эди.

Амир Шохмурод фақирлик либосида юрарди Салласи карбосдан эди. Дастлабки даврларда шохлик тожини киймай юрган. Оддий ковуш ва маҳси кийиб юрган. Хонлик унвонини ўзига бегона тутар, акобирлар тўйига бормас, ҳеч кимни туҳфасини қабул қилмасди. Ёйдиган нарсаси нон ва чой, таоми мошова, сувли хамир бўлиб, ҳафтада бир чорак гўшт аҳли аёли нафақаси ҳисобланган. 16 йил подшоҳлик қилиб, 61 ёшида оламдан кўз юмган ва Бухоронинг Жўйбор гузарига жойлашган ҳожи Ҳабибулло ва Ҳазрат Имло Раҳматулло мазорига дафн этилган. Амир Саййид Ҳайдар тахтга кўтарилди. У маърифатпарвар олим, такводор ва саховатпеша ҳукумдор бўлиб, тўрт юзта толиби илмларга сабоқ берган, ғариб мискинларга меҳрибонлик кўрсатган. Уламо ва машойихлар эҳтиромига сазовор бўлган. Унинг етти ўғли ва саккиз қизи бўлганлиги манбаларда қайд этилган. Ўғилларидан бири Насруллохон Қарши ҳокими, иккинчиси амир Умархон Кармана ҳокими, учинчиси амир Ҳусайн тўра отаси амир Ҳайдар вафотидан кейин тахтга эллик олти кун ўтиради ва вафот этади.

Шундан сўнг укаси амир Саййид Умар Бухорода саксон кун ҳукумронлик қилиб, сўнг ҳокимият Саййид Насрулло қўлига ўтди. Бухоро мангит ҳукумдорлари давридаги ички сиёсий жараёнлар қандай эканлиги музейшунос Ғ.Қурбоновнинг “Бухорода пул ислоҳоти” [9,78-82] мақоласида келтириб ўтилган. VII-XX асрларда Бухоро ҳудудида танга товар молиявий кийматини белгиловчи омил эканлиги таъкидланган. Маъсудбек 1270-1271 йилларда пул ислоҳоти ўтказди ва кумуш тангаларнинг ташқи кўринишига ўзгаришлар киритади [2,3,17-69]. Шунингдек, Шарқ тангашунослиги соҳасида етакчи мутахассис Е.А.Давидович хулосаси бўйича, Улуғбек даврида мис тангаларининг зарбхонаси айнан Бухорода бўлганлиги ва Бухоро метал пул белгилари ўрнини 1919-1920 йилларда қоғоз пул белгилари эгаллаганлиги мақолада келтириб ўтилган. 1904-1905 йилларда Амир Абдулаҳадхон “2” ва “32” пул белгилари мис тангалар чиқаради. Қимматчилик,

нархларнинг ўсиши шароитида Россияда ҳам биринчи жаҳон урушидан кейин пул тизими соҳасидаги ўзгаришлар вақтида Бухорода пул хўжалиги инқилоб даврининг биринчи босқичи “4”, “8” фулус белгили мис тангалар чиқариш билан яқунланганлигига алоҳида тўхталиб ўтилган.

Манғит ҳукумдорларининг ташки сиёсатдаги муҳим жиҳатлари ҳақида, ёзма манбалар билан шуғулланган тарихчи олим Ҳ.Тўраевнинг “Тарихнинг ўқилмаган саҳифалари” рукни остида “Амир Музаффарнинг Рум (Туркия) султониға мактуб”нинг ўзбек тилидаги айнан таржимаси биринчи марта эълон этилганлиги муаллиф томонидан аниқланган [7,2]. Мазкур мақолада таъкидланишича, Ўрта Осиё хонликларида биринчи бўлиб Бухоро ҳукумдори Амир Музаффар рус истилоси тўғрисида чет давлатлардан расмий ёрдам сўрайди. Айнан мактуб Рум султониға Порсо Хўжа Судур исм- шарифли шахс томонидан етказилган. Бундан ташқари шундай мазмундаги мактублар Туркия орқали Англия ва Францияға ҳам юборилганлиги мақолада қайд этиб ўтилган. Демак, Амир Музаффарнинг ҳарбий ёрдам сўраб Рум (Туркия) султониға ёзган мактуби жавобсиз қолмаганлиги, Рум султони гарчи ҳарбий кучлар жўнатмаган бўлсада, Амир Музаффарға мактуб йўллаб, ўз маслаҳатларини берганлиги маълум. Лекин Рум султониининг жавоб мактуби қайси илмий муассасада сақланаётганлиги ва, умуман, бизгача етиб келган ёки келмаганлиги ноъмалумлигини муаллиф ўз мақоласида таъкидлаб ўтган. Ўрта Осиё қўлёмаларини расмий равишда олиб кетишни Россия элчилари бошлаб бердилар. 1818 йилда Россия пойтахти Санкт-Петербургда Осиё музейи ташкил этилди. Ушбу музей ходимлари Шарқ қўлёмаларини тўплашда ташаббускор бўлдилар. Кейинчалик Ўрта Осиё, жумладан, Бухоро рус дипломатлари, шарқшунослари ва сайёҳлари учун қадимий йўлёмаларни тўплаш объектиға айланди. Рус шарқшуноси А.Г.Туманский 1882 йилда Бухорода ўта нодир қўлёмза асар “Худуд ул-олам”ни топишға муваффақ бўлди ва уни Санкт-Петербургда олиб кетди.Айни пайтда бу қўлёмза Санкт-Петербургда сақланмоқда ва бебаҳо ёдгорлик ҳисобланади [8,2].

Бухоро ҳукумдори Амир Музаффархон ижтимоий-сиёсий фаолияти тўғрисида тарих фанлари доктори, ЎзРФА ТИ етакчи илмий ходими Қ.Ражабовнинг матбуот саҳифаларида чоп этилган мақолаларидан ҳам кўпгина маълумотлар олиш имкони мавжуд. [5,42-43].

Амир Музаффархон шахсияти, унинг Бухоро тарихида тўтган ўрни Аҳмад Донишнинг “Тарихи салтанати манғития”, Садриддин Айнийнинг “Бухоро манғит амирларининг тарихи”, Мирзо Салимбек (1850-1930) қаламиға мансуб “Таворихи Муттақадимин ва Муттаахирген”, Саййид Мансур Олимийнинг “Бухоро-Туркистон бешиги” (форс тилидан Ҳ.Тўраев таржимаси. “Бухоро” нашриёти, 2004. 50-51 бетлар) асарларига таянган ҳолда ёзилган. Мақолада таъкидланишича, Амир Музаффархон ҳукумронлиги даврида мамлакатнинг мустақиллиги бой берилган. Тарих гувоҳлигича, Музаффархон ҳукумронлигининг дастлабки йилларида одиллик билан иш юритилган. Солиқлар камайтирилган, порахўр амалдорлар вазифасидан олиб ташланган. Афсуски, кейинги йилларда баъзи вилоятлар ва бекликларда сепарастик кайфиятлар кучайди. Холбуки, бу пайтда Россия империяси ҳарбий

кучларининг тажовузи кучайган эди. Шу жихатдан олиб қараганда, ички сиёсатни тўғри олиб бориши учун Амир Музаффархондан катта ташкилотчилик, ҳарбий қобилият ва дипломатик маҳорат талаб қилинганди. Лекин амир Музаффар ўз тарихий миссиясини бажара олмади, Бухоро давлати ярим мустамлака ҳолатига тушиб қолади. Мақола муаллифи амир Музаффар фаолиятига баҳо беришда Мир Солийнинг “Тарихи салотини манғития” асаридан фойдаланганда эди, ҳукмдор фаолиятидаги қусурлар янада тўлароқ очиб берилган бўлар эди. Зеро, амирда мамлакатни тарк этиб кетиш нияти пайдо бўлганлиги ва уни бу сиёсатидан кайтарган амалорлар хусусида ушбу асарда қизиқарли маълумотлар мавжуд.

Мазкур иш араб ёзувидаги муҳрлар ва уларнинг нусхалари тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиб ҳисобланади. Амир Музаффархон ҳукумронлик йилларида муҳрларнинг қандай бўлганлиги музейшунос Ғ.Қурбоновнинг “Сўнги ўрта асрлар Бухоро муҳрлари мисолида” [10,46-53] мақоласида қайд этиб ўтилган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон тарихини ўрганишда араб ёзувидаги муҳрлар ва уларнинг нусхалари муҳим манбалардан ҳисобланади, аммо айнан Ўзбекистон тўпламидаги юз мингга яқин ҳужжатлар ҳали ўрганилмаган ва нашр этилмаган тарихий ахборот фондиди ташкил этади. Манғитлар сулоласи вакилларининг муҳр нусхалари ҳақида Ғ.Қурбонов тўхталиб ўтган. Мақолада Амир Музаффархон даври муҳрларига тўхталиб ўтмоқчимиз. Манғитлар давридаги муҳрларнинг 7-тури-айлана шакл эканлиги аниқланган. Айнан 7-тури Музаффархон даврига тўғри келади. Музаффархон даврида 12 та муҳр бўлиб бир турли, яъни айлана шаклда бўлиб, ҳошиянинг безатилиши воситасида муҳрларни фарқлаш мумкин бўлган [11,124-131].

Тарихчи олим Ш.Ҳайитовнинг “Амир Абдулаҳадхоннинг Россия империясида қурдирган иншоатлари” мақоласида Абдулаҳадхон шахсияти ва фаолиятига кенг тўхталиб ўтилган. Унда Абдулаҳадхон 14 ёшлигидаёқ Кармана беклигига бек қилиб кўйилгани ва оддий кун кечирганлиги таъкидланади. Ўсмирлик даврида унинг севимли машғулоти тоғ ён бағирларида кийик ва айиқ овлаш, спортнинг югуриш тури билан жиддий шуғулланган. Лекин 1882 йилда Абдулаҳадхон оғир оёқ хасталигига чалиниб, спорт билан шуғулланиш имкониятидан маҳрум бўлган. Абдулаҳадхонга 1885 йили 4 ноябрда Арк биносида тож кийдириш маросими бўлиб ўтади. 1894 йилда Бухорода диний сепаратистик кучлар тўқнашуви сабабли амир Кармана шахрига жўнаб кетади.[13,152-155]

“Татар зиёлилари Бухорода” мақоласида муаллиф Ш.Ҳайитов амир Абдулаҳадхоннинг истилочилик фаолиятига кўпроқ эътибор қаратган Абдулаҳадхоннинг ҳукмдор сифатида ички ва ташқи сиёсий соҳада олиб борган фаолияти қисман акс эттирилган. Амир Абдулаҳадхоннинг 1883 йили Боғчасарой ва Севастополда бўлиб, жадидчилик ҳаракатининг асосчиси, “Таржимон” газетасининг муҳаррири Исмоилбей Гаспиринский (1851-1914) билан бир неча марта учрашгани ва тараққийпарварлик фаолиятига хайрихоҳлик билан қарагани тўғрисида ёзади. Архив манбалари орқали амир Абдулаҳадхон Макка ва Мадинада меҳмонхона, така, хонақоҳ, работ, ҳовли, уй-жой, савдо дуконлари, мадраса, масжид қабилар